

“लोककला प्रकारांचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम :

तमाशा, लावणी आणि पोवाडा यांचा अभ्यास”

प्रा डॉ वडीतके जी. के.

मराठी विभाग

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय सात्रळ, ता -राहुरी जिल्हा.-अहिल्यानगर.

प्रस्तावना

तमाशा, लावणी आणि पोवाडा हे महाराष्ट्रातील लोककलेचे अत्यंत महत्त्वाचे प्रकार आहेत, जे केवळ मनोरंजनापुरते मर्यादित न राहता, ग्रामीण जीवनाशी खोलवर जोडलेले आहेत. तमाशा हा लोकनाट्याचा प्रकार असून त्यात नृत्य, संगीत, अभिनय, विनोद आणि रंगमंचीय कलांचा अद्वितीय संगम दिसतो, ज्यामुळे तो ग्रामीण भागातील लोकांसाठी केवळ सांस्कृतिक आनंदाचे माध्यम नसून, एक आर्थिक आणि सामाजिक घटकही ठरतो. शेकडो वर्षांच्या परंपरेने या लोककलेने ग्रामीण जीवनात सजीवता आणली आहे; यात्रां, जत्रा, उत्सव किंवा पेरणी-कापणीच्या सणासारख्या प्रसंगी तमाशाचे आयोजन केल्याने गावात एक सांस्कृतिक तसेच आर्थिक वातावरण निर्माण होते. लावणी, तमाशाचा प्रमुख घटक, ताल, ठेका आणि भावाच्या अद्भुत मिश्रणामुळे प्रेक्षकांना मोहित करते. त्याचे श्रुंगारिक स्वरूप स्त्रीच्या सौंदर्य, प्रेम, विरह आणि नाजूक भावविश्वाचे चित्रण करते, तर भावलावणी समाज, नैतिकता, भक्ती आणि सामाजिक संदेश पोहोचवते, ज्यामुळे प्रेक्षकांना केवळ मनोरंजन नाही तर सामाजिक जागृतीही मिळते. लावणी मंडळांमध्ये नर्तक, गायक, वादक, मेकअप आणि स्टेज कर्मचारी अशा अनेक लोकांचा समावेश असतो, ज्यामुळे थेट रोजगार निर्माण होतो, तसेच हे कार्यक्रम गावातील हॉटेल, चहा-नाश्ता केंद्रे, स्थानिक दुकाने, वाहतूक सेवा आणि हातमागाचे उत्पादन करणारे कारागीर यांसारख्या अप्रत्यक्ष आर्थिक क्षेत्रालाही चालना देतात. पोवाडा हा महाराष्ट्राच्या शौर्यपरंपरेवर आधारित लोककला प्रकार असून, ऐतिहासिक आणि सामाजिक कथानकाद्वारे प्रेक्षकांमध्ये प्रेरणा निर्माण करतो, तसेच ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला गतिमान ठेवतो. पोवाडा कार्यक्रमांमुळे गावातील बाजारपेठा सक्रिय होतात, स्थानिक उत्पादकांचा व्यवसाय वाढतो, युवकांना गायन, नृत्य, अभिनय आणि स्टेज व्यवस्थापनासारख्या कौशल्यांचा विकास होतो, तर पारंपरिक वाद्यनिर्मिती, रंगमंच सजावट, दागिने व पोशाख तयार करणारे कारागीरांना रोजगार मिळतो. ग्रामीण अर्थव्यवस्था, जी मुख्यत्वे शेतकरी, हस्तकला, लघुउद्योग आणि पर्यटनावर अवलंबून आहे, अशा परिस्थितीत, तमाशा, लावणी आणि पोवाडा या लोककलेच्या प्रकारांनी विविध स्तरांवर आर्थिक योगदान दिले आहे. यामुळे शेतकऱ्यांना पूरक उत्पन्न मिळते, महिलांना आर्थिक स्वावलंबनाचे साधन उपलब्ध होते, तर युवकांसाठी कौशल्य प्रशिक्षणाचे संधी निर्माण होतात. आधुनिक काळात डिजिटल माध्यमे, सांस्कृतिक महोत्सव, पर्यटन, रियालिटी शो आणि वेबप्लॅटफॉर्मच्या माध्यमातून या कलाप्रकारांना नव्या बाजारपेठा निर्माण होत आहेत, ज्यामुळे ग्रामीण कलाकारांना जागतिक स्तरावर पोहोचण्याची संधी मिळते. या सर्व बाबींमुळे तमाशा, लावणी आणि पोवाडा हे ग्रामीण महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनाचा अविभाज्य भाग ठरले आहेत, जे केवळ कलात्मक आनंद पुरवतात असे नाही, तर ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला स्थैर्य, विविधता, रोजगारनिर्मिती, सक्षमीकरण आणि आर्थिक चालना देणारे महत्त्वाचे घटक आहेत. या संशोधनात या लोककला प्रकारांचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर होणारा प्रभाव, सामाजिक-आर्थिक परिणाम, तसेच आधुनिक काळातील संधी आणि आव्हाने यांचा सखोल अभ्यास केला जाईल.

उद्दिष्टे :-

1. तमाशा, लावणी आणि पोवाडा या लोककला प्रकारांचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर होणारा आर्थिक प्रभाव स्पष्ट करणे.
2. या लोककलेच्या माध्यमातून थेट आणि अप्रत्यक्ष रोजगार निर्मितीची प्रक्रिया अभ्यासणे.
3. ग्रामीण महिला आणि युवकांसाठी या कलाप्रकारांचे सक्षमीकरणाचे योगदान शोधणे.
4. आधुनिक काळातील आव्हाने आणि संधी यांचा अभ्यास करून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील भविष्यातील भूमिकेवर दृष्टिकोन देणे.

गृहीतके:-

1. तमाशा, लावणी आणि पोवाडा या लोककलेच्या प्रकारांनी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत स्थैर्य, रोजगार आणि उत्पन्न वाढवले आहे.
2. या लोककलेचे आर्थिक योगदान केवळ कलाकारांपुरते मर्यादित न राहता, गावातील लघुउद्योग, उत्पादन, बाजारपेठा आणि सेवा क्षेत्रांवरही परिणाम करतात.
3. डिजिटल माध्यमे, सांस्कृतिक महोत्सव आणि पर्यटनाच्या माध्यमातून या लोककलेला भविष्यातील अधिक व्यापक आर्थिक संधी उपलब्ध होऊ शकतात.

मुख्य शब्द :तमाशा , रोजगार निर्मिती लावणी, पोवाडा, सांस्कृतिक उद्योग, ग्रामीण महिला सक्षमीकरण, ग्रामीण अर्थव्यवस्था

“तमाशा आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था”:-

तमाशा हा महाराष्ट्रातील लोकजीवनाचा प्राणवायू मानला जाणारा, शेकडो वर्षांची परंपरा लाभलेला, मनोरंजन, कला, साहित्य, संगीत आणि नृत्याचा अनोखा संगम असलेला लोकनाट्य प्रकार आहे; परंतु तमाशाचा खरा अर्थ समजून घेतला तर तो केवळ कलेचा आविष्कार न राहता, ग्रामीण महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा पाया ठरतो, कारण तो रोजगार निर्मितीपासून ते स्थानिक बाजारपेठांना चालना देण्यापर्यंत अनेक स्तरांवर ग्रामीण जीवनाला आधार देतो. ग्रामीण भागात आर्थिक संधी मर्यादित असताना तमाश्याने अनेक कुटुंबांच्या उदरनिर्वाहाला हातभार लावला, शेतकऱ्यांना आणि कारागिरांना पूरक उत्पन्न दिले, पर्यटन आणि उत्सवांच्या निमित्ताने गावातील बाजारपेठांना सक्रिय केले आणि कृषी-आधारित जीवनात आर्थिक विविधता निर्माण केली. महाराष्ट्रातील मोठा भूभाग ग्रामीण असल्याने मनोरंजनाची साधने मर्यादित होती, त्यात तमाशा हा सर्वसामान्य लोकांसाठी केवळ आनंदाचा भाग नव्हता, तर बाजारपेठा निर्माण करणारा आर्थिक उत्सव ठरला; यात्रांमध्ये, जत्रांमध्ये, देवळांच्या उत्सवात, पेरणी-कापणीच्या सणात किंवा गावकऱ्यांच्या समुदाय कार्यक्रमांत तमाशा रंगला की गावात लोकांची गर्दी, व्यापाऱ्यांची हालचाल, विक्रेत्यांची विक्री आणि सर्वानाच आर्थिक संधी निर्माण होत असे. दखलेदार तमाशाच्या नृत्यकौशल्यामुळे आणि सांगडी तमाशाच्या विनोदी वगांमुळे प्रेक्षकांचे मनोरंजन तर होतच असे; परंतु यापलीकडे, शेतीव्यतिरिक्त उत्पन्नाची संधी निर्माण करून तमाश्याने ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला स्थैर्य दिले. प्रत्यक्षात तमाशा मंडळे ही चलत-फिरत उद्योगसंस्था असतात; एका मंडळात वादक, नर्तक, अभिनेत्री, विनोदी कलाकार, मेकअप कलाकार, मागील पडद्यामागील कामगार, ध्वनी आणि प्रकाश तंत्रज्ञ, वाहनचालक, रोषणाई कामगार अशा ७०-१०० लोकांचा समावेश असतो, ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर थेट रोजगार निर्मिती होते. शिवाय अप्रत्यक्षरित्या गावातील हॉटेल, चहा-नाश्ता केंद्रे, मोघाची विक्री करणारे, तंबू-बांधकाम सामग्री पुरवणारे, वाद्य दुरुस्तीकार, साउंड सिस्टम भाडे व्यावसायिक, पेट्रोल पंप, घरमालक अशा अनेकांना उत्पन्न मिळते, त्यामुळे तमाशा मंडळ एखाद्या गावात येणे म्हणजे त्या गावात एक उत्सवी आर्थिक वातावरण निर्माण होणे होय. यात्रां-जत्रांमध्ये तर तमाशाचा आर्थिक प्रभाव अधिक व्यापक असतो; तमाश्यामुळे गर्दी वाढते, व्यापारी व्यवहार वाढतात, शेतकरी आपला माल विकण्यास येतात, हातमागाचे कपडे, लोकवस्त्रे, दागिने, स्थानिक खाद्यपदार्थ, खेळणी,

मिठाई यांना मोठा खप मिळतो; अनेक जण तमाशा पाहण्यासाठी विशेष गावात येतात आणि यामुळे पर्यटन, वाहतूक, हॉटेल व्यवसाय, स्थानिक विक्री यांना चालना मिळते. अशाप्रकारे गावाची सांस्कृतिक ओळख आर्थिक भांडवलात रूपांतरित होते. तमाशा हा ग्रामीण महिलांसाठीही आर्थिक संधी निर्माण करणारा महत्त्वाचा घटक आहे; लावणी नर्तक म्हणून चांगले मानधन मिळते, वेशभूषा-दागिने तयार करणाऱ्या महिलांना काम मिळते, शिवणकाम करणाऱ्या कारागिरांना रोजगार मिळतो आणि ग्रामीण महिलांची आर्थिक स्वावलंबनाची क्षमता वाढते. शेतकऱ्यांना तमाशा पूरक उत्पन्नाचा मार्ग ठरतो, कारण काही शेतकरी स्वतः कलाकार बनतात, काही जण मंडळाला धान्य, दूध, गवत, भाज्या पुरवतात, तर काहीजण वाहनचालक किंवा सहाय्यक म्हणून काम करतात; यामुळे शेतीवरील आर्थिक अवलंबित्व कमी होते आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत विविधता निर्माण होते. तमाशा लागला की गावातील बाजारपेठ जिवंत होते – वाद्यनिर्मिती, कोल्हापुरी दागिने, नऊवारी साड्या, शृंगार साहित्य, भेळ-फराळ असे अनेक व्यवसाय तात्पुरते पण महत्त्वाचे उत्पन्न कमावतात; त्यामुळे तमाशा हा ग्रामीण कारागिरांच्या हाताला निश्चित काम देणारा सांस्कृतिक बाजार आहे. जागतिक स्तरावर सांस्कृतिक उद्योगांना मोठे आर्थिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे; महाराष्ट्रात तमाशा हा असाच एक लोककला-आधारित सांस्कृतिक उद्योग असून तो ग्रामीण भागातील नॉन-फार्म सेक्टर तयार करणारा प्रभावी घटक ठरतो. तथापि, तमाश्याला आधुनिक काळात काही आव्हानेही आहेत—टीव्ही, मोबाइल, सिनेमांमुळे प्रेक्षकसंख्या कमी होणे, प्रशासनिक परवानग्यांची अडचण, वाढते खर्च, कलाकारांचे असुरक्षित श्रम, पायाभूत सुविधांचा अभाव इत्यादी. तरीसुद्धा तमाशा हा ग्रामीण संस्कृतीत इतका खोलवर रुजलेला आहे की तो पूर्णतः कधीच लयाला जाणार नाही; मात्र आर्थिकदृष्ट्या स्थैर्य मिळवण्यासाठी सरकारी पाठबळ, पर्यटनाशी जोडलेली प्रगती, डिजिटल माध्यमांचा वापर, कलाकारांसाठी सामाजिक सुरक्षा, आधुनिक स्टेज-इन्फ्रास्ट्रक्चर यांसारख्या उपाययोजना आवश्यक आहेत. भविष्यात तमाश्याला सांस्कृतिक पर्यटनाशी जोडून वार्षिक उत्सव, कला ट्रेन्स, शैक्षणिक नृत्य-संगीत अभ्यासक्रम, YouTube-OTT प्लॅटफॉर्मद्वारे डिजिटल सादरीकरण यांद्वारे नव्या बाजारपेठा निर्माण करता येऊ शकतात. अखेरीस, तमाशा हा केवळ मनोरंजन नव्हे, तर ग्रामीण महाराष्ट्राचे आर्थिक चक्र गतिमान करणारा, रोजगार निर्मिती करणारा, बाजारपेठ वाढवणारा, महिलांना सशक्त करणारा, शेतकऱ्यांना पूरक आधार देणारा आणि असंख्य कुटुंबांना उदरनिर्वाह प्रदान करणारा एक जिवंत सांस्कृतिक-आर्थिक स्तंभ आहे; म्हणून तमाश्याचे संवर्धन म्हणजे केवळ कलाजतन नव्हे, तर ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला स्थिर, समृद्ध आणि सशक्त बनवण्याचा प्रयत्न होय.

लावणी आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था:-

लावणी हा महाराष्ट्राच्या कलासंपदेचा अनमोल ठेवा तर आहेच, पण त्याचबरोबर ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा एक महत्त्वपूर्ण स्तंभही आहे, कारण या लोकनृत्यामुळे शेकडो कलाकार, कारागीर, वादक, शिवणकाम करणाऱ्या महिला, दागिने बनवणारे कुंभारलोहार-, वेशभूषाकार, ध्वनीप्रकाश तंत्रज्ञ-, तसेच लहानमोठे व्यवसाय करणारे अनेक लोक – ‘.आर्थिकदृष्ट्या सक्षमलावणेया अर्थाने उद्भवलेल्या लावणीमध्ये ताल ‘सुशोभित करणे’ म्हणजे’, ठेका, भाव, अभिनय आणि संगीताचा जो अप्रतिम संगम दिसतो, तो ग्रामीण महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनाशी इतका एकरूप झाला आहे की लावणीशिवाय तमाश्याची कल्पनाही पूर्ण वाटत नाही ढोलकीच्या जलद तेजस्वी ठेक्यावर नर्तकीचे .अंगविक्षेप, नजरेची अदाकारी, कमरेचा लयबद्ध ठेका, पायातील घुंगरांचे चैतन्य आणि गीतातील भाव यांची लय एकत्र मिसळून येणारी मंत्रमुग्धता प्रेक्षकांना केवळ कलात्मक आनंद देत नाही, तर प्रत्येक सादरीकरणासोबत एका मोठ्या स्थानिक बाजारपेठेला चालना देतेलावणीचे दोन प्र .कारआपापल्या कलात्मक आणि सामाजिक —श्रुंगारिक आणि भावलावणी— आशयामुळे प्रसिद्ध आहेत; श्रुंगारिक लावणी स्त्रीच्या मनातील प्रेम, सौंदर्य, आकर्षण, विरह आणि नाजूक भावविश्व उलगडते, तर भावलावणी भक्ती, अध्यात्म, तत्त्वज्ञान, नैतिकता आणि सामाजिक संदेश सादर करते, ज्यामुळे प्रेक्षकांमध्ये चिंतन, भावस्पर्शी अनुभूती आणि सामाजिक जागृतीही होतेपण या कलाप्रकाराचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे त्याचा . नर्तकी-प्रत्येक लावणी मंडळात नर्तक .ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम, ढोलकीपखवाज वादक-, गायनकार, मेकअप कलाकार, वेशभूषा डिझायनर, दागिने तयार करणारे, वाहनचालक, तंत्रज्ञ असे किमान ५०७० लोक कार्यरत – असतात; त्यामुळे लावणी ही केवळ कला नसून एक चालतग्रामीण महिलांसाठी लावणीने .फिरत उद्योगसंस्था ठरते- नऊवारी साड्या शिवणे—सक्षमीकरणाचा दरवाजा उघडला आहे, पारंपरिक दागिने बनवणे, पोशाख भाड्याने देणे,

नर्तकी म्हणून मानधन मिळवणे अशा अनेक मार्गांनी महिलांना आर्थिक स्वावलंबन मिळालेयात्रा आणि गावातील –जत्रा . स्थानिक चहाची हॉटेल्स—उत्सवांमध्ये लावणीचे कार्यक्रम रंगले की गावात आर्थिक उत्सवच सुरू होतो, भोजनालये, मिठाई दुकाने, खेळणीखाद्यपदार्थ विक्रेते–, रंगमंच बांधणारे मिस्त्री, जनरेटरप्रकाशयंत्रे भाड्याने देणारे व्यावसायिक–, तसेच हॉटेलिंग, वाहतूक, निवास, सजावट अशा अनेक सेवा क्षेत्रांना तात्पुरता पण मोठा आर्थिक लाभ मिळतोढोलकी ., ताशा, पखवाज, चिमटा, हलगी अशा वाद्यांची निर्मिती करणारे कारागीर यांच्या उत्पादित वस्तूंना हमखास बाजारपेठ मिळते; त्याचप्रमाणे लावणीसाठी लागणाऱ्या नऊवारी साड्या, काठीचंद्रकोर दागिने–, कापूसरेशीम पोशाख–, मेकअप साहित्य, कृत्रिम दागदागिने अशा वस्तूंची विक्रीही वाढतेत्यामुळे लावणी हे ग्रामीण हस्तकला आणि पारंपरिक व्यवसाय . टिकवणारे एक प्रभावी सांस्कृतिक माध्यम ठरतेअनेक कलाकारांचे जीवन या कलेवर अवलंबून असून त्यांना वर्षभर . रोजगार मिळतो, विशेषतकापणीच्या मोकळ्या हंगामात लावणीच्या कार्यक्रमांमुळे मोठ्या प्रमाणावर उत्पन्न –पेरणी : युवतींना नृत्य–लावणीमुळे ग्रामीण युवक .मिळते, संगीत, अभिनय, स्टेज मॅनेजमेंट, वेशभूषा डिझाइन, व्हिडिओग्राफी, प्रमोशन इत्यादी क्षेत्रांत संधी मिळते, त्यामुळे कौशल्यांमध्ये विविधता येतेलावणीच्या वाढत्या लोकप्रियतेमुळे अनेक . गावांमध्ये लावणी स्पर्धा, सांस्कृतिक उत्सव, नृत्य वर्ग, कार्यशाळा आयोजित केल्या जातात, ज्यामुळे गावांच्या अर्थव्यवस्थेला आणखी उत्पन्न मिळतेआधुनिक काळात टीव्हीवरील रियालिटी शो ., वेबप्लॅटफॉर्म, सांस्कृतिक महोत्सव, कॉलेज फेस्टिव्हल्स यांमुळे लावणी कलाकारांना नवीन व्यासपीठे मिळाली आहेत, आणि डिजिटल माध्यमातून लावणीची नवी बाजारपेठ निर्माण झाली आहे, ज्यामुळे ग्रामीण कलाकारांना जागतिक प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचण्याची संधी मिळाली . लावणीच्या माध्यमातून ग्रामीण भागात पर्यटनालाही चालना मिळते; काही ठिकाणी लावणीआधारित सांस्कृतिक – पर्यटनाची संकल्पना राबवली जात आहे, जिथे पर्यटकांना लावणीचे प्रशिक्षण, वेशभूषा अनुभव, स्थानिक बाजारपेठ, ग्रामीण अन्नसंस्कृती आणि पारंपरिक संगीत यांचा अनुभव देण्यात येतोभविष्यकाळात लावणी ही ग्रामीण सांस्कृतिक . सरकारकडून कलासंवर्धन निधी—उद्योगाच्या रूपात विकसित होण्याची मोठी क्षमता बाळगून आहे, कलाकारांसाठी विमा, विशेष मंचसुविधा–, डिजिटल प्रोत्साहन व पर्यटनाशी जोडलेले कार्यक्रम राबवले गेले तर लावणी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा मोठा आधारस्तंभ ठरू शकतेत्यामुळे लावणी ही केवळ लोककला नाही तर अनेकांकरिता आजीविकेचे . साधन, हस्तकलाउद्योगांना चालना देणारी शक्ती–, महिलांच्या आर्थिक स्वावलंबनाचा मार्ग, सांस्कृतिक पर्यटनाचे आकर्षण आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा जिवंत व शाश्वत आधार आहेतिच्या तालात दडलेली कला जितकी मोहक . तितकाच तिचा आर्थिक प्रभावही व्यापक आहे; म्हणूनच लावणीचे जतन आणि संवर्धन करणे म्हणजे ग्रामीण महाराष्ट्राचे आर्थिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक जीवन

पोवाडा आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था :-

पोवाडा हा महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक परंपरेतील एक असा लोककला प्रकार आहे जो फक्त शौर्यकथा सांगण्यापुरताच मर्यादित नसून ग्रामीण समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनाच्या उभारणीस हातभार लावणारा एक प्रभावी घटक आहे, कारण गावागावांमध्ये उत्साहाने सादर केला जाणारा हा काव्यप्रकार शेकडो वर्षांच्या इतिहासाचा वारसा जपत असताना ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या अनेक घटकांना गतिमान करतो, तसेच शौर्य, पराक्रम, राष्ट्रभिमान आणि लोकभावना यांचे प्रभावी चित्रण करून लोकांमध्ये प्रेरणा निर्माण करतो; या दृष्टीने पाहता पोवाडा ग्रामीण भागात रोजगारनिर्मिती, उद्यमविकास, पर्यटनवृद्धी, स्थानिक उत्पादनसाखळीला चालना आणि सांस्कृतिक उद्योगांच्या विस्तारासाठी महत्त्वपूर्ण ठरतो, कारण पोवाड्याशी जोडलेले शाहिर, ढोलहलगी वाजवणारे कलाकार-ताशे-, प्रज्वलित आवेशाने नृत्यनिवेदन करणारे सादरकर्ते तसेच वेशभूषा व रंगमंच व्यवस्था करणारे स्थानिक कारागीर हे सर्व -पोवाड्याच्या आर्थिक साखळीतील महत्त्वाचे घटक आहेत, आणि गणेशोत्सव, शिवजयंती, स्वातंत्र्यदिन, शालेय सांस्कृतिक कार्यक्रम, ग्रामसभा, महोत्सव आणि किल्ल्यांवरील स्मरणदिन यासारख्या कार्यक्रमांत पोवाड्याची मागणी मोठ्या प्रमाणावर असते, त्यामुळे शाहिरांना मानधन, सादरीकरण शुल्क, पुरस्कार आणि सतत उत्पन्नाची संधी मिळते, अनेक कुटुंबांची उपजीविका पोवाड्याशी थेट जोडलेली असून वयोपरंपरेने चालत आलेल्या शाहिरी घराण्यांनी आपल्या कलेच्या आधारे संपूर्ण कुटुंबाचा सांभाळ केला आहे, तसेच आधुनिक काळात सांस्कृतिक महोत्सव, खासगी स्टेज शो, लोककला स्पर्धा, दूरदर्शन कार्यक्रम आणि सरकारी योजनांतर्गत आयोजित सांस्कृतिक उपक्रमांमुळे कलाकारांना नव्या

बाजारपेठा आणि स्थिर उत्पन्नाची साधने उपलब्ध झाल्या आहेत, याच बरोबर पोवाडा सादरीकरणासाठी लागणारी वेशभूषा, दागदागिने, फेटे, रेशमी पटके, पारंपरिक वाद्ये, ढोलताशे-, हलगी, लावण्याची सामग्री आणि रंगमंचाची सजावट अशा वस्तूंची निर्मिती गावातील कारागीर आणि लघुउद्योजकांकडून केली जाते, ज्यामुळे शिंपी, हस्तकला करणारे कारागीर, बांबू व लाकूड वापरून सजावटी साहित्य तयार करणारे लघुउद्योजक आणि वाद्यनिर्मिती यांना रोजगार मिळतो, तसेच सांस्कृतिक कार्यक्रमांसाठी लागणारे ध्वनीप्रणाली संच, लाइट सेटअप-, स्टेज व्यवस्था, वाहतूक सेवा आणि भोजन व्यवस्था यांमुळे स्थानिक तरुण उद्योजकांसाठी नव्या व्यवसायक्षेत्राची निर्मिती होते, आणि पर्यटनवृद्धीच्या दृष्टिकोनातून महाराष्ट्रातील किल्ले, जयंती उत्सव, ऐतिहासिक महोत्सवविशेषतः शिवजयंती—, सिंहगड स्मरणदिन, प्रतापगड महोत्सव, गणेशोत्सव यांनिमित्त आयोजित पोवाडा कार्यक्रम बाह्य पर्यटकांना आकर्षित करतात, परिणामी गावातील किराणा दुकाने, चहाचे स्टॉल, भोजनालये, हॉटेल्स, वाहतूक व्यवस्था, स्थानिक मार्गदर्शक यांना आर्थिक लाभ मिळतो, तसेच ग्रामपंचायती या कार्यक्रमांमधून मिळणाऱ्या जागा भाडे, जाहिराती, प्रायोजकत्व आणि सांस्कृतिक निधीद्वारे आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होतात, आणि या उत्पन्नातून गावातील रस्ते, पाणीपुरवठा, स्वच्छता, शाळा, मंडई अशा विकासकामांसाठी निधी उपलब्ध होतो; याचबरोबर पोवाडा शिकणे, गायननिवेदनाचे कौशल्य आत्मसात करणे-, तालवाद्य वादनात प्राविण्य मिळवणे हे कौशल्य अनेक युवकांसाठी रोजगाराचे पूरक साधन ठरते, अनेक युवकांनी स्वतःचे सांस्कृतिक ग्रुप तयार करून गावोगावी पोवाडा सादरीकरणे केली आहेत आणि काहींनी पोवाडा व ढोल-ताशे-हलगी वादनाचे प्रशिक्षण देणाऱ्या अकॅडमी सुरू करून शेकडो विद्यार्थ्यांना कला शिकवण्याचे केंद्र उभे केले आहे, डिजिटल क्रांतीमुळे यूट्यूब, फेसबुक, इन्स्टाग्रामसारख्या प्लॅटफॉर्मवर पोवाड्यांची व्हिडिओ अपलोड करून कलाकारांना ऑनलाइन प्रसिद्धी तसेच आर्थिक उत्पन्न मिळू लागले आहे, काही कलाकार तर डिजिटल माध्यमातून लाखोंचा महसूल मिळवत आहेत, त्यामुळे पोवाडा ग्रामीण युवकांना आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने स्वावलंबी बनवणारा घटक ठरतो; याचबरोबर महाराष्ट्र शासन आणि केंद्र शासन विविध योजना, फेलोशिप, अनुदाने, आर्थिक सहाय्य आणि सांस्कृतिक पुरस्कार प्रदान करतात, जसे की लोककला संवर्धन योज'ना', 'रत्नाकार कर्तृत्वगौरव योजना', 'शाहिर बठन पुरस्कार', तसेच जिल्हा व तालुका स्तरावरील सांस्कृतिक समित्यांकडून मिळणारे अनुदान, ज्यांचा थेट फायदा पोवाडा सादर करणाऱ्या कलाकारांना मिळतो, या सहाय्यामुळे कलाकार आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होतात आणि त्यांना आपल्या कलेला अधिक परिष्कृत करण्याची संधी मिळते, ग्रामीण कुटुंबांमध्ये कला व्यवसायाबद्दल आदर आणि विश्वास वाढतो आणि परिणामी पोवाड्याची परंपरा टिकून राहते; तसेच पोवाडा हा एक सामुदायिक कलाविष्कार असल्यामुळे एखाद्या गावात पोवाडा सादर होणार असेल तर संपूर्ण गाव त्याच्या तयारीत सामील होते, निधी संकलन, मंच व्यवस्था, कलाकारांचे स्वागत, निवास, स्वयंसेवकांची मदत या सान्यामुळे गावात सामाजिक एकोपा निर्माण होतो आणि आर्थिक क्रियाशीलतेलाही गती मिळते, विविध कार्यांसाठी लागणारे साहित्य, उपकरणे आणि सेवा स्थानिक लोकांकडून घेतल्यामुळे पैसा गावातच फिरतो, आणि या उत्साहातून ग्रामपातळीवरील कृषी प्रदर्शन, वार्षिक जत्रा, स्थानिक बाजारपेठा, महिलांचे बचतगट, लघुउद्योग मेळावे अशा उत्पादनक्षम उपक्रमांना चालना मिळते; अशा प्रकारे पोवाडा समाजातील भावनिक एकात्मतेसोबत आर्थिक आणि विकासात्मक उर्जाही निर्माण करतो, परिणामी पोवाडा महाराष्ट्राच्या शौर्यपरंपरेची ओळख असला तरी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बल देणारी शक्तिशाली सांस्कृतिक चलनविषयक प्रक्रिया बनतो, कलाकार, कारागीर, उद्योजक, सेवा पुरवणारे, पर्यटन क्षेत्र आणि ग्रामपंचायती सर्व स्तरांचा आर्थिक विकास साधतात, युवकांना रोजगार, कलाप्रेमींना मंच, पर्यटकांना आकर्षण, गावाला विकास या सर्व घटक एकत्र येऊन पोवाड्याला ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा महत्त्वाचा स्तंभ बनवतात, आणि त्यामुळे पोवाडा परंपरा ही फक्त सांस्कृतिक वारसा जपणारी कला नसून ग्रामीण महाराष्ट्राच्या आर्थिक प्रगतीला चालना देणारी प्रेरणादायी शक्ती आहे, ती जपणे म्हणजे इतिहासाचा अभिमान जपणे, संस्कृती टिकवणे आणि ग्रामीण समाजाला आर्थिकदृष्ट्या सबळ बनवण्याचा दृढ मार्ग स्वीकारणे होयमूद्ध ठेवणे होय.

निष्कर्ष:-

तमाशा, लावणी आणि पोवाडा हे केवळ मनोरंजनाचे माध्यम नाहीत, तर ग्रामीण महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेला गतिमान ठेवणारे महत्त्वाचे घटक आहेत. या लोककलेच्या कार्यक्रमांमुळे थेट आणि अप्रत्यक्ष रोजगार निर्माण होतो, स्थानिक उत्पादनांचा खप वाढतो, ग्रामीण महिला आणि युवक सक्षमीकरणाच्या संधी मिळवतात, तसेच पर्यटन व सांस्कृतिक उद्योगांमध्ये वाढ होते. आधुनिक काळात डिजिटल माध्यमे, रियालिटी शो आणि सांस्कृतिक महोत्सव यांच्या माध्यमातून या कलाप्रकारांना नव्या बाजारपेठा मिळत आहेत, ज्यामुळे ग्रामीण कलाकारांना जागतिक स्तरावर पोहोचण्याची संधी निर्माण झाली आहे. त्यामुळे तमाशा, लावणी आणि पोवाडा हे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या सांस्कृतिक आणि आर्थिक स्तंभ आहेत आणि त्यांचे संवर्धन करणे केवळ कलाजतन नसून ग्रामीण समाजाच्या आर्थिक स्थैर्य आणि विकासासाठीही आवश्यक आहे.

संदर्भ पुस्तके :-

1. देशपांडे, विठ्ठल. *महाराष्ट्रातील लोककला व सांस्कृतिक वारसा*. पुणे: विश्वभारती प्रकाशन, 2018.
2. कदम, बालकृष्ण. *तमाशा: नृत्य, संगीत आणि समाज*. मुंबई: समाजसाहित्य प्रतिष्ठान, 2017.
3. पाटील, संजीव. *लावणी आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था*. पुणे: संस्कृती प्रकाशन, 2019.
4. जोशी, रजनीश. *पोवाडा: इतिहास, कला आणि समाज*. नागपूर: महाराष्ट्र विद्या प्रतिष्ठान, 2020.

शिंदे, माधव. *लोककला आणि ग्रामीण रोजगार*. पुणे: ग्रामीण विकास प्रकाशन, 2016

• Copyright & License:

© Authors retain the copyright of this article. This work is published under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), permitting unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.